

Małgorzata Peron

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

KRYMINAŁ EDUKACYJNY DLA MŁODZIEŻY NA PRZYKŁADZIE SERII „PAN SAMOCHODZIK” ZBIGNIEWA NIENACKIEGO

Seria książek Zbigniewa Nienackiego (właśc. Nowickiego, 1929-1994) o przygodach Pana Samochodzika – muzealnika, poszukiwacza zaginionych skarbów, detektywa – była (i jest) niezwykle popularna. Liczący dwanaście tytułów cykl doczekał się wielu wznowień, niektóre powieści zaś także filmowych ekranizacji. Jak pokazały badania z roku 1997 dotyczące czytelnictwa wśród młodzieży, powieści sensacyjno-przygodowe i kryminały wybierał co trzeci ankietowany¹. W tej grupie znalazła się także detektywistyczna seria Nienackiego, którą określa się jako międzypokoleniową, po którą chętnie sięgają kolejni czytelnicy². Współcześnie oferta wydawnicza dla dzieci zawiera kilka serii kryminałów dla dzieci i młodzieży. Wydawnictwo Literackie prowadzi cykl „To lubię”, wydawnictwo W.A.B. „Serię z kotem”. Jednym z najpopularniejszych jest cykl o Detektywie Pozytywce autorstwa Grzegorza Kasdepke³. Wiele serii tłumaczonych jest z języków obcych (np. ze szwedzkiego – „Biuro detektywistyczne Lassego i Mai”). Jak pisze Joanna Olech, jedynym, czym mogą grzeszyć kryminały – gatunek nieufnie przyjmowany przez rodziców, uwielbiany zaś przez dzieci – jest naiwność fabuły, a nie nieodpowiednia dawka zbrodni i brak chętnych do podążania szlakiem przygody⁴.

Warto zapytać, jakie są najważniejsze cechy tego gatunku, gdy ich odbiorcą jest młody człowiek? Wydaje się, że jedną z najistotniejszych jest wprowadzenie przez

¹ Zob. G. Straus, *Czytanie książek u progu liceum*, Warszawa 2002, s. 132.

² Zob. A. Sikorska, „Albowiem tylko obojętnych na zło omija przygoda”, czyli dlaczego wciąż warto wracać do Pana Samochodzika?, „Guliwer” 2005, nr 4, s. 37-41. Zob. też: B. Zeler, *Kanon – lektura – odbiór czytelnicy*, [w:] *Młody czytelnik w świecie książki, biblioteki i informacji*, red. K. Heska-Kwaśniewicz, I. Socha, Katowice 1996, s. 114; G. Lewandowicz, *Dziecięcy odbiorca komiksu*, [w:] *Młody czytelnik w świecie książki...*, s. 160.

³ J. Olech, *Wnuki detektywa Blomkvista*, „Tygodnik Powszechny” 2008, nr 43.

⁴ *Eadem*, *Kryminalista, czyli lista kryminałów*, „Tygodnik Powszechny” 2010, nr 20.

autora funkcji edukacyjno-wychowawczej⁵. Realizuje się ona zarówno w warstwie fabularnej, w konstrukcji świata przedstawionego, jak i w założeniach ideowych utworu. Przyglądając się wypowiedziom samych autorów, którzy podkreślają świadomość istnienia małego odbiorcy ich tekstów, można wprowadzić dodatkowe określenie dla kryminału jako gatunku – pojęcie kryminału edukacyjnego. Jego specyfikę prześledzę na przykładzie poczytnej serii Nienackiego o przygodach Pana Samochodzika.

Dotychczasowe badania dotyczące tej serii określały powieści dla młodzieży Nienackiego najczęściej jako syntezę kilku gatunków. Krystyna Kuliczowska pisała, że autor *Złotej rękawicy* w swoim cyklu połączył powieść krajoznawczą, popularnonaukową, sensacyjną i detektywistyczną⁶. Gertruda Skotnicka stwierdziła, że fabuła jego książek rozwija się ściśle według zasad powieści kryminalnej⁷. Michał Witkowski określił powieści Nienackiego jako mieszankę konwencji literackich: kryminału, powieści szpiegowskiej, socrealistycznej, przygodowej i ekologicznej⁸, natomiast Przemysław Czapliński pisał o „łże-kryminale” Nienackiego, który pod pozorem konwencji właściwego kryminału prowadził śledztwo ideologiczne, a nie przygodowe⁹. Problemów związanych z rozpoznaniem gatunkowym było zatem wiele. Ważną kwestią, którą podnosili badacze po roku 1989, była także zawarta w powieściach wymowa ideologiczna. Na karty swoich książek Nienacki przemycał socrealistyczny światopogląd, który Czapliński wiązał z postawą antygermańską, niechęcią wobec Zachodu oraz potwierdzaniem polskości Ziemi Odzyskanych. Dla młodego czytelnika te rozproszone głosy były jednak słabo słyszalne, ukrywały się bowiem pod warstwą fabularną utworów. Ich właściwej oceny dokonywał czytelnik znający fakty historyczne¹⁰.

Młodych odbiorców przyciągała przede wszystkim fabuła. Losy pana Tomasza – z wykształcenia historyka sztuki i muzealnika, z poczucia obowiązku i sprawiedliwości zaś detektywa tropiącego zaginione skarby – śledziły kolejne pokolenia. Większość jego przygód rozgrywała się w scenarii polskich jezior i lasów, w zamkach i zabytkowych dworach. Bohaterowie rozwiązywali zagadki w okresie letnich wakacji, podczas wypraw pod namiot, obozów harcerskich i żeglarskich. Każda nowa przygoda Pana Samochodzika – właściciela niezwykłego pojazdu, który dawał mu przewagę nad przeciwnikiem – powtarzała schemat powieści kryminalnej. Pierwszy punkt tego schematu stanowi – jak pisze Czapliński – odsłonięcie tajemnicy związanej ze skarbem lub dziełem sztuki, którego wartość jest szczególnie ważna dla podtrzymania tożsamości narodowej¹¹. Poszukiwane przedmioty są bardzo różne: rzemiosło artystyczne z czasów

⁵ Zob. H. Starzec, *Wychowanie literackie*, Warszawa 1980, s. 42-75.

⁶ K. Kuliczowska, „Pan Samochodzik” i młodzież, „Nowe Książki” 1971, nr 2, s. 109.

⁷ G. Skotnicka, „Kryminał” i dydaktyka, „Nowe Książki” 1973, nr 11, s. 36.

⁸ M. Witkowski, *Świat jest iluzją!*, „Tygodnik Powszechny” 2007, nr 38, s. 22.

⁹ P. Czapliński, *Młodzieżowy kryminał patriotyczny*, „Res Publica” 1989, nr 9, s. 116.

¹⁰ Zob. A. Sikorska, *op. cit.*, s. 39-41.

¹¹ P. Czapliński, *op. cit.*, s. 113.

prekolumbijskich (*Pan Samochodzik i człowiek z UFO*), a także rękopisy druków polsko-niemieckich (*Pan Samochodzik i niewidzialni*), skarb templariuszy (*Pan Samochodzik i templariusze*), wyposażenie łoża wolnomularskiej (*Pan Samochodzik i niesamowity dwór*) oraz Bursztynowej Komnaty (*Nowe przygody Pana Samochodzika*), obrazy francuskich impresjonistów (*Pan Samochodzik i Fantomas*), jak i średniowieczne sprzęty liturgiczne (*Pan Samochodzik i zagadki Fromborka*) czy pamiętnik zbrodniarza wojennego (*Księga strachów*). Kolejnym punktem wypełniającym schemat powieści kryminalnej jest przedstawienie przeciwnika, który chce skarb ukraść, nielegalnie wywieźć poza granice kraju lub zniszczyć. Postaci przestępców nakreślone przez Nienackiego działają z niskich pobudek, w początkowych tomach są to ludzie prości, ogarnięci wizją pieniędzy (np. urzędnik pocztowy w *Wyspie złoczyńców*), w późniejszych zaś obdarzeni przez autora nieprzeciętną inteligencją, kulturą, urodą i bogactwem. Należy podkreślić, że postaciami negatywnymi są prawdziwi przestępcy, recydywiści (banda Barabasza z *Wyspy złoczyńców*), dopuszczający się oszustw (Malinowski z *Pana Samochodzika i templariuszy*), zmieniający tożsamość (Fryderyk Braun z *Księgi strachów*), a nawet popełniający zbrodnie (Bachura w *Uroczysku*). Nienacki wprowadza także kilka konkurujących ze sobą grup przestępczych (*Pan Samochodzik i templariusze*), które tworzą także zagraniczni mafiosi (Szwajcaria, Francja, Niemcy). Początkowe tomy serii zawierają szczegółowe opisy przestępczej działalności, które pokazują odbiorcy mechanizmy zła (motywy działania, np. chęć szybkiego wzbogacenia się). Najbardziej godnym przeciwnikiem dla pana Tomasza jest Waldemar Batura, postać pojawiająca się po raz pierwszy w tomie *Niesamowity dwór*. To kolega muzealnika, znajomy ze studiów, świetnie znający rynek sztuki. Nienacki konstruuje go na zasadzie podobieństwa do głównego bohatera (wykształcenie, inteligencja) oraz różnicy między nimi (bogaty, przystojny, ale też nieuczciwy). Młodym czytelnikom mogła imponować jego inteligencja (zdawał się być krok przed tropiącym go detektywem), przede wszystkim zaś bogactwo. Batura jeździł bardzo dobrym samochodem, miał pieniądze, a przy tym także urodę i elokwencję. Cechy te błyskawicznie zapewniały mu zainteresowanie ze strony kobiet, co nie pozostawało bez wpływu na młodego czytelnika, który poza historią sensacyjną śledził także relacje związane z wątkiem uczuciowym. Dostyc często Nienacki posługiwał się w takim wypadku prostym schematem: początkowe oczarowanie przeciwnikiem (elegancki strój, zadbany wygląd, szybki samochód) wraz z ujawnieniem inteligencji pana Tomasza (a także właściwości jego pojazdu) przeradzało się w demaskację przestępcy. Zazwyczaj autor bezpośrednio konfrontował swojego bohatera z przestępcą dwukrotnie. Najpierw w pierwszej scenie następowało porównanie obu postaci i przyznanie „zwycięstwa” przeciwnikowi Tomasza. Często decydowała o tym postawa bohaterów, które ulegały urokom bogatych i przystojnych bohaterów, na przykład w scenie z *Wyspy złoczyńców* tańcząca z Panem Samochodzikiem Hanka wyśmiewała jego pokraczny wehikuł i chwaliła zagraniczne auto Hertla. W drugim

momencie konfrontacji laur zwycięstwa przechodził jednak na Pana Samochodzika, często zawody odbywały się po prostu na szosie lub na wodzie, gdzie wyszydzone auto odkrywało swoje zalety i pozwalało schwytąć oszusta. Pełne zwycięstwo pan Tomasz odnosił w momencie odzyskania skarbu i ukarania winnych przestępstwa.

Każda z postaci tworzących „rodzinę Fantomasa” jest sygnałem rozrywki i emocji, które wywołuje czytelnicza przygoda¹². Następny punkt fabularnego schematu stanowi odkrycie tajemnicy, która pociąga za sobą kolejną zagadkę. Bardzo często jest ona ukryta w przeszłości, a do jej rozwikłania prowadzi znajomość historii (np. praktyk związanych z działalnością loży masonskiej). Najbardziej brawurowym punktem fabuły jest kumulacja wszystkich wątków, których rozwiązanie możliwie jest dzięki inteligencji pana Tomasza oraz szybkości jego tajemniczego samochodu (scena pościgu)¹³. Ostatnim punktem schematu powielanego w każdym kolejnym tomie tej serii jest rozwiązanie zagadki. Zgodnie z dydaktyczną wymową utworu przestępcy zostają ukarani, a cenne skarby trafiają do muzeum.

Książki Nienackiego wydawały w kilkudziesięciu tysiącach egzemplarzy: Nasza Księgarnia (w serii „Biblioteka Siedmiu Przygód”), Spółdzielnia Wydawnicza Czytelnik, Zodiak, Wydawnictwo Łódzkie, Pojezierze, Warmia, Świat Książek i Krajowa Agencja Wydawnicza. Zostały one również opublikowane w formie audiobooków przez wydawnictwo Liber Novus.

Powyższe nazwy wydawnictw zostały tu wymienione nieprzypadkowo, pozwalają one bowiem zaznaczyć jeden z podstawowych problemów, przed którym staje badacz twórczości Nienackiego: niemal wszystkie późniejsze wydania jego powieści różniły się od pierwodruków. Część zmian wprowadzał sam pisarz, inne – wydawcy. Zmiany w poszczególnych edycjach ustalił i wiernie opisał Piotr Łopuszański w książce *Pan Samochodzik i jego autor* (2009)¹⁴. Pierwsze książki Nienackiego pochodzą z lat pięćdziesiątych i pokazują zupełnie inną rzeczywistość. Korekty dotyczą zatem realiów i losów bohaterów, na przykład Tomasz w pierwszych wydaniach jest ORMO-wcem, natomiast w edycjach po roku 1989 – społecznym inspektorem Służby Drogowej¹⁵. Oczywiście zmiany te pociągały jeszcze bardziej poważne, bo ingerujące w wizję historii, dopiski. W *Pozwoleniu na przywóz lwa* (wydanym jako *Pierwsza przygoda Pana Samochodzika*) po 1991 roku redaktor wydawnictwa Warmia dopisał informację o tym, że Armia Czerwona rabowała kościoły, znalazł się tutaj także passus dotyczący wojennych przestępstw Rosjan. Badając walory edukacyjne powieści Nienackiego, należy zatem wziąć pod uwagę historyczne okoliczności ich powstania.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ P. Łopuszański, *Pan Samochodzik i jego autor. O książkach Zbigniewa Nienackiego dla młodzieży*, Warszawa 2009. Zob. też: M. Szylak, *Zbigniew Nienacki. Życie i twórczość*, Olsztyn 2009.

¹⁵ Zob. M. Hałaś, *Ormowiec, czyli polski Bond*, „Gazeta Polska” 2009, nr 34(839), s. 17.

Sprawę komplikuje także fakt, że poszczególne edycje zbiorowe różnią się nie tylko zmianami w płaszczyźnie fabularnej, ale także liczbą tomów (oraz ich numeracją!). Przykładowo wydawnictwo Pojezierze, już po śmierci autora, włączyło do serii jeszcze dwie książki: jako tom zerowy *Pozwolenie na przywóz lwa* pod zmienionym tytułem: *Pierwsza przygoda Pana Samochodzika* oraz *Skarb Atanaryka*, przypisując mu numer pierwszy. Wydawnictwo Warmia w edycji z początku lat dziewięćdziesiątych nie tylko włączyło książki spoza serii, ale także zmieniło ich kolejność oraz tytuły (np. książka dla młodzieży *Uroczysko* z 1957 r. ukazała się pod tytułem *Pan Samochodzik i... święty relikwiarz*, *Nowe przygody Pana Samochodzika* zaś jako *Pan Samochodzik i kapitan Nemo*), z niewiadomych przyczyn w tej serii nie znalazła się natomiast *Księga strachów*. Jeszcze większy chaos wprowadzają książki dopisane i wydane w Warmii w 1996 roku, dwa lata po śmierci Nienackiego, ale pod jego nazwiskiem: *Pan Samochodzik i nieuchwytny kolekcjoner* oraz *Testament rycerza Jędrzeja*. Ich współautorem jest wydawca Jerzy Ignaciuk (piszący pod pseudonimem Szumski), który wraz z innymi autorami kontynuował serię o przygodach pana Tomasza. Następne tomy pojawiały się w bardzo szybkim tempie. Łopuszański obliczył, że w ciągu dziesięciu lat Warmia opublikowała osiemdziesiąt tytułów, których autorami było jedenastu współpracujących z wydawnictwem pisarzy, między innymi Sebastian Mierzyński (pseud. Miernicki), Arkadiusz Sitkowski (pseud. Niemirski), Andrzej Pilipiuk (pseud. Tomasz Olszakowski), Jerzy Ignaciuk (pseud. Szumski), Iga Karst i inni¹⁶.

Cykl o właścicielu niezwykłego pojazdu liczy dwanaście tomów, otwiera go *Wyspa złoczyńców* (1964), zamyka zaś *Pan Samochodzik i człowiek z UFO* (1985). We wszystkich częściach możemy zaobserwować posługiwanie się formą sensacyjno-przygodową, dzięki której możliwe jest wprowadzenie wątków edukacyjnych, przeznaczonych dla młodego odbiorcy. Wydaje się to tym łatwiejsze, że Nienacki w książkach dla młodzieży miejsce głównego bohatera oddał osobie dorosłej. Jeśli porównamy tę serię z innymi powieściami dla dzieci i młodzieży z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych: Adama Bahdaja *Wakacje z duchami*, (1962), *Uwaga, czarny parasol* (1963), *Podróż za jeden uśmiech* (1974), Hanny Ożogowskiej *Tajemnica zielonej pieczęci* (1959), *Dziewczyna i chłopak, czyli heca na 14 fajerek* (1961), Edmunda Niziurskiego *Księga urwisów* (1954), *Sposób na Alcybiadesa* (1964), *Awantura w Nieklaju* (1961), *Klub włóczykijów, czyli 13 przygód stryja Dionizego i jego ekipy* (1970) i innych: Aleksandra Minkowskiego, Jerzego Broszkiewicza, Stanisława Pagaczewskiego, zobaczymy, że głównymi bohaterami są w nich dzieci lub młodzież. Nienacki stworzył zatem odrębny gatunek literatury dla dzieci i młodzieży z dorosłym bohaterem. Ten zabieg znacznie zwiększył siłę oddziaływania warstwy dydaktycznej omawianych powieści (przestępcy zostają ukarani, skarby

¹⁶ P. Łopuszański, *op. cit.*, s. 128.

oddane do muzeum itp.). Dorosły bohater funkcjonuje bowiem na serio, ma autorytet. Jak pisze Skotnicka, ugrupowanie młodych bohaterów wokół głównego bohatera-detektywa i narratora ułatwia odbiorcy pracowicie poszukującemu w powieści rozwiązania zagadki kryminalnej przyjęcie punktu widzenia i identyfikację z postacią posiadającą najwięcej walorów¹⁷. Co więcej, Nienacki wpisuje swojego bohatera w przestrzeń związaną z nauką: pan Tomasz to przecież historyk sztuki, który pokazuje, że wiedza jest niezbędna, jeśli chce się przeżyć niezwykłą przygodę. W *Tajemnicy tajemnic* pisarz w słowie do czytelnika stwierdza: „Pan Tomasz jest historykiem sztuki. Jego broń to wiedza i umiejętności posługiwania się nią. Aby więc przeżyć podobne przygody, trzeba zgromadzić najpierw duży zasób wiedzy”¹⁸. W *Zagadkach Fromborka* czytamy:

Jakże bowiem myślę się ci, którzy wyobrażają sobie naukę jako coś nudnego, pozbawionego romantyzmu. Nie tylko w dalekich pampasach, w dżungli Afryki czy w Górach Skalistych, ale również w ogromnej gęstwinie wiedzy ludzkiej znaleźć można najwspanialszą, najbardziej dramatyczną przygodę. Uczeni przypominają mi detektywów, tylko często terenem ich działania są półki bibliotek i archiwów¹⁹.

W wywiadzie, którego Nienacki udzielił Alinie Grabowskiej w „Głosie Robotniczym” w 1958 roku, mówił:

Detektyw amator, który chroni własność prywatną, jest w naszych warunkach czymś trochę wydumany, nieprawdziwym. Czyżby więc powieść kryminalna skończyła się? [...] Detektyw musi być naukowcem. Na każdym kroku – w przemyśle, w ekonomice, a szczególnie w nauce spotykamy zagadki. Stąd problemy starej kolegiaty są tematem *Uroczyska*, a zagadnienia związane z historią Gotów – *Skarbu Atanaryka*. Są to powieści sensacyjne, ale rozwiązujące autentyczne zagadki, a nie sztuczne, wymyślone problemy. A więc bohater ich musi wiele wiedzieć, wiele poznać i wiele umieć²⁰.

Już po wydaniu *Wyspy złoczyńców*, *Templariuszy*, *Niesamowitego dworu*, *Nowych przygód...*, *Zagadek Fromborka*, *Fantomasa*, *Tajemnicy tajemnic*, *Winnetou*, *Niewidzialnych* oraz *Złotej rękawicy* w 1979 roku na łamach „Głosu Nauczycielskiego” autor deklarował:

Postanowiłem napisać powieść typu paradokumentalnego, z fikcyjnym bohaterem, ale w autentycznej scenerii, z autentycznymi faktami, zdarzeniami, przedmiotami – jednym słowem – taka literatura faktu dla młodzieży. Ta literatura z natury rzeczy musi być dydaktyczna²¹.

¹⁷ G. Skotnicka, *op. cit.*, s. 37.

¹⁸ Z. Nienacki, *Pan Samochodzik i tajemnica tajemnic*, Olsztyn 1983, s. 36.

¹⁹ *Ibidem*, s. 101.

²⁰ Cyt. za: P. Łopuszański, *op. cit.*, s. 28.

²¹ *Ibidem*, s. 32-33.

Dorosły bohater umożliwił Nienackiemu także wprowadzenie zdarzeń na serio, poważnych, a tym samym poruszanie się w obszarze prozy sensacyjno-kryminalnej. W *Uroczysku* na przykład młody czytelnik spotyka się z autentycznym morderstwem, bohater natrafia w grocie na zwłoki znachora. Nienacki pisze:

W martwocie leżącego ciała było coś groźnego, nienaturalnie nieruchomego. Wiało od tego przerażeniem.

Odważyłem się postąpić dwa kroki naprzód. Trup miał rozerwaną kapotę [...] gdy zbliżyłem się jeszcze trochę, zauważyłem, że na lewym boku rozlała mu się czarna plama.

Krew! Rana była pod lewą łopatką. Ktoś (kto???) zadał mu w plecy śmiertelny cios nożem – pod lewą łopatkę – więc prosto w serce. Nóż leżał tuż obok, pomiędzy rozrzuconymi nogami.

Długi rzeźnicki nóż.

[...] miałem do czynienia z czymś przerażającym, z czymś tak realnym jak śmierć²².

Podobnie drastyczne opisy znajdują się także w *Wyspie złoczyńców* (opis zabójstwa Pluty i odnalezienie szkieletu w bunkrze, informacja o śmierci rybaka Skałbany). W *Templariuszach* Tomasz widzi w podziemiach kościoła zwłoki człowieka, który nie mógł się stamtąd wydostać. Jest także pokazana scena usiłowania zabójstwa – ktoś rzuca na głowę głównego bohatera kamienie, żeby go zabić. W *Księdze strachów* nieznanemu sprawcy strzela do harcerza z pistoletu gazowego. Dla porównania w *Wakacjach z duchami* tytułowe siejące postrach duchy okazały się – jak wszyscy pamiętamy – przebierańcami. W przypadku powieści Bahdaja pisarz wykorzystał konwencję gatunku i przepuścił ją – ze względu na młodego odbiorcę – przez pryzmat groteski. Podobnie z przymrużeniem oka wyznaczniki prozy kryminalnej potraktowali też inni: w *Awanturze w Nieklaju* Niziurskiego o miejsce do zabawy na terenie starego parku rywalizują ze sobą dwie grupy dzieci, w *Nikodemie, czyli tajemnicy gabinetu* (1963) mały bohater próbuje wyjaśnić zagadkę związaną ze zniknięciem żab z gabinetu szkolnego²³. Nienacki nie konstruuje intrygi kryminalnej w konwencji żartobliwej groteski. Stąd też w jego świecie młodzi bohaterowie nie odgrywają rolę pierwszoplanowych. To dorosły jest motorem sensacyjnej akcji, autor liczy się z możliwościami swych postaci oraz stosuje zasadę prawdopodobieństwa.

Niezwykłości przygód, w których mógł uczestniczyć młody czytelnik, towarzyszy autentyzm opisanych miejsc. Oprócz fabuły sensacyjnej seria zawiera sporą ilość informacji o miejscowościach, w których toczy się akcja. Możliwość odnalezienia tych miejsc na mapie służy uwiarygodnieniu opowiedzianych wydarzeń. Nienacki z wprawą oddaje wygląd okolicy, jej topograficzne położenie, a nawet numery dróg dojazdowych

²² Z. Nienacki, *Uroczysko*, Olsztyn 1998, s. 349-350.

²³ S. Frycie, *Proza sensacyjno-kryminalna*, [w:] *idem, Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1945-1970*, Warszawa 1978, s. 198-216.

do małych miasteczek czy nazwy ulic. W *Nowych przygodach Pana Samochodzika* znalazła się nawet mapa północnego Jezioraka, na którym rozgrywa się większość przygód tego tomu. W *Niewidzialnych* pisarz dołączył reprodukcję przedwojennej niemieckiej mapy Śniardw z zaznaczoną nazwą twierdzy Fort Lyck na wyspie Czarci Ostrów. Kuliczkowska pisała, że książki Nienackiego należy czytać z mapą i to szczegółową, bo wtedy naprawdę bawią i interesują, a odbiorca może bez trudu wyobrazić sobie wszystkie opisane łąki, jeziora, lasy i ostrowy, dawne dworki i pałace²⁴. Czytelnik świadomy autentyczności miejsc przekonuje się także do zawartych w powieści tez edukacyjnych: uczy się szacunku dla przyrody, miejsc pamięci oraz bezcennych przedmiotów – świadków historii i ojczystej kultury. Nienacki w 1972 roku w jednym z wywiadów mówił: „Traktuję pomysł z Panem Samochodzikiem jako okazję do pokazania młodzieży kraju, naszych zabytków, kultury, sztuki i architektury”²⁵. Opisane miasteczka i wioski doskonale odpowiadają pragnieniu przygody, kojarzą się z wakacjami i czasem bez troski. Jak pisał Witkowski, świat bohaterów Pana Samochodzika uwodził, przyciągał, zachęcał do historii, uczył miłości do ojczyzny²⁶. Mimo powtarzalności opisów był niezwykle sensualny: jezioro pachniało letnim wieczorem, namiotem, las szumiał przygodą, ruiny obrosnięte chaszczami rozsiewały woń tajemnicy. Przymiotniki oddawały wygląd postaci, sposób mówienia, smaki i zapachy. Najczęściej Nienacki przywoływał malownicze krainy jezior, lasy, góry oraz miejscowości ciekawe pod względem turystycznym: z ruinami zamku (Malbork, Frombork, Praga, zamki nad Loarą), zabytkowym kościołem, starówką. Wiele z obrazów jawiło się przed czytelnikiem niczym kadry filmowe: łódź dryfująca po jeziorach mazurskich (*Złota rękawica*), światło migoczące nocą w dworku Czerskiego (*Niesamowity dwór*), rozgwieżdżone niebo nad ruinami obserwatorium astronomicznego (*Księga strachów*).

Każda z miejscowości opisanych przez pisarza posiada własną historię – zapisaną w podręczniku i przechowywaną w ludowych opowieściach. Nienacki nie boi się przytaczać nawet dość obszernych informacji dotyczących dziejów właśnie odwiedzanego przez bohaterów miejsca. Dość często krytyka zarzucała mu nawet dłużyzny i przepisywanie przewodników turystycznych. W *Uroczysku* obszerne fragmenty poświęcił historii kolegiaty w Tumie, w *Skarbie Atanaryka* historii Gotów, wiele fragmentów, zwłaszcza z początkowych tomów, dotyczy archeologii. W *Wyspie złoczyńców* czytelnik zapoznawał się z historią Bursztynowej Komnaty, w *Templariuszach* z dziejami zakonu krzyżackiego oraz zamku w Malborku, w kolejnych tomach pojawiały się informacje dotyczące dziejów Puszczy Augustowskiej, zasad ochrony przyrody (z wymienieniem poszczególnych roślin), odkryć Kopernika, historii pierwszych monet polskich, insy-

²⁴ K. Kuliczkowska, *op. cit.*, s. 109.

²⁵ G. Skotnicka, *op. cit.*, s. 37-38.

²⁶ M. Witkowski, *op. cit.*, s. 22.

gniów królewskich oraz wielu innych dziedzin. W 1973 roku Skotnicka w „Nowych Książkach” pisała:

Pewien niepokój budzi fakt, że autor powiększa wiedzę czytelnika przy najdrobniejszej okazji, za wszelką cenę i chyba zbyt forsownie, że niemal wszystkie postaci angażuje do jej transmitowania, szafując nią z niespotykaną w tej odmianie obfitością, wykorzystuje do tego celu długi, prawie podręcznikowy wywód oraz krótką ciekawostkę, naładowany skondensowaną treścią odsyłacz obok podanej wprost w tekście informacji bibliograficznej. Wśród powtarzających się zbyt natrętnie dygresji niektóre biją rekordy długości. W sumie popularnonaukowa warstwa książki, z punktu widzenia edukacji i potrzeb młodego człowieka bardzo pożyteczna, odbiorcą mniej czytelniczo sprawnego może zniecierpliwic swym zawieszeniem akcji w czasie²⁷.

Należy przyznać rację badaczce, że wiele fragmentów sztucznie spowalniało akcję i nie zostało umiejętnie wplecionych w tok akcji. O ile jeszcze na przykład w *Księdze strachów* opisy miejsc i ich historii znalazły się w kronice harcerskiej, o tyle już dzieje Suwalszczyzny zostały przytoczone wprost z przewodnika (dyrektor Marczak wyjmuje z szuflady przewodnik i odczytuje Tomaszowi zawarte w nim informacje). Nienacki posługuje się zatem drugim tekstem, jego postaci zdobywają wiedzę dzięki przewodnikom, kronikom, listom. Młodzi bohaterowie serii przysłuchują się także opowieściom osób dorosłych: przy ogniskach, w trakcie podróży niezwykłym wehikułem czy znajdując się w zabytkowym, ciekawym turystycznie miejscu. Wiedza zdobywana jest w relacji mistrz–uczeń. W późniejszych tomach pisarz pozwalał sobie nawet na słowo do czytelnika, w którym wprost mówił o zadaniach edukacyjnych, jakie stawia przed młodym odbiorcą, na przykład w przedmowie do *Pana Samochodzika i Winnetou* stwierdzał, że jest to „książka walcząca” o ochronę przyrody.

Kolejnym sposobem wprowadzania treści edukacyjnych jest bezpośrednie połączenie wiadomości historycznych z wątkami fabularnymi. Śledząc rozwój akcji w powieściach Nienackiego, bardzo często przekonujemy się, że wiedza jest niezbędna do tego, by doświadczyć prawdziwej przygody oraz rozwikłać zagadkę – to znaczy dotrzeć do skarbu. Szczegółowe wiadomości dotyczące na przykład architektury średniowiecznej pozwalają na odkrycie cennego relikwiarza w *Uroczysku*. Sprawne poruszanie się w historii literatury polskiej prowadzi do odkrycia miejsca życia ludowego pisarza, właściwie rozpoznane znaki wolnomularstwa – do znalezienia łoża masońskiej, znajomość łaciny – do odkrycia skarbu templariuszy. W tym miejscu warto zaznaczyć, że bohater Nienackiego zawsze poszukuje skarbów związanych z przeszłością, umożliwiających poprowadzenie lekcji historii. Odnalezione przedmioty mają przede wszystkim wartość historyczną i naukową. Wydaje się, że cenne znaleziska – już po odkryciu – stoją na uboczu fabuły, cel Nienackiego był bowiem jasny: wywołać w młodym czytelniku chęć przygody, a nie pragnienie posiadania bogactw. Dlatego

²⁷ G. Skotnicka, *op. cit.*, s. 37-38.

też legendarny skarb templariuszy wygląda tak mizernie – pisze Łopuszański – „że aż zdumiewa to Karen, która mówi: Spodziewałam się wielu urn klejnotów i pereł, złotych pierścieni... Dziewczyna sugeruje nawet, że nie jest to właściwy skarb templariuszy i należy szukać dalej”²⁸.

Ochrona dzieł sztuki i cennych pamiątek historycznych zagrożonych przez świat przestępczy, z którą stykamy się w utworach Nienackiego, pojawia się także w powieściach detektywistycznych Marty Tomaszewskiej *Gdzie ten skarb?* (1966) oraz Andrzeja Marii Nadla *Gdzie są te skrzynie!?* (1968) i Stanisławy Platówny *Niezwykłe wakacje ABC* (1968). Halina Skrobiszewska pisała, że pomysł poszukiwania skarbów umożliwił komplikowanie fabuły, przede wszystkim zaś ukazywanie tradycji historycznej. Rzadko były to dzieła, które posiadały obiektywną wartość, częściej – rodzinne pamiątki świadczące o dawnych tradycjach, ukazujące nie tyle bogactwo dawnego rodu, ile ślady jego działania²⁹. W powieściach Nienackiego spotykamy na przykład pamiętnik hitlerowca, w którym opisuje on nie tylko miejsce ukrycia skarbów, ale także popełnione zbrodnie.

Dwanaście powieści Nienackiego, wydanych w latach 1964-1985, spełnia wymogi książki sensacyjno-detektywistycznej, ze względu na młodego odbiorcę obserwujemy w nich także cechy powieści edukacyjnej. Poza wyraźnie zarysowaną kryminalną fabułą, zaskakującym splotem akcji, wyrazistymi bohaterami obecne są bogate fragmenty dotyczące historii Polski oraz zabytków sztuki i kultury. Należy zaznaczyć, że autorowi tej poczytnej serii nie udało się uniknąć socjalistycznej propagandy, na przykład w *Wyspie złoczyńców* przedstawiał prywatny handel, w *Niesamowitym dworze* nieprawdziwie pisał o reformie rolnej, odrzucał system wartości świata zachodniego (*Tajemnica tajemnic*).

Skuteczność przekazywania treści edukacyjnych jest wzmocniona przez kreację bohaterów. Główna postać – pan Tomasz – jest historykiem sztuki, jego aktywność zawodowa związana jest z pracą muzealnika. Prezentowana przez niego wiedza stanowi element jego charakterystyki. Czytelnik identyfikujący się z postacią Pana Samochodzika łatwiej przyswaja wypowiedziane przez niego kwestie o charakterze edukacyjnym. Także inni pozytywni bohaterowie powieści Nienackiego (np. harcerze) chętnie przyjmują przekazywaną im wiedzę. Sami także podejmują kroki w celu jej zdobycia i utrwalenia (np. prowadzenie kroniki miejsca, w którym biwakują bohaterowie).

Edukacyjne walory powieści kryminalnych budowane są także poprzez specyficzne prezentowanie miejsc związanych z historią (także lokalną) jako atrakcyjnych i generujących pozytywne, emocjonujące przeżycia. Stare zamki, gotyckie kościoły czy krypty przyciągają nie tylko ze względu na swoją przeszłość, ale także na to, co dzieje

²⁸ P. Łopuszański, *op. cit.*, s. 226.

²⁹ H. Skrobiszewska, *Książki naszych dzieci*, Warszawa 1997, s. 428.

się w nich obecnie. Powieści Nienackiego korzystają z funkcji perswazyjnych literatury. Po pierwsze oddziałują na emocje młodego czytelnika, któremu poprzez poszczególne elementy fabuły chcą zaimponować³⁰. Takim sposobem jest wprowadzenie niezwykle przedmiotów: samochód Pana Samochodzika ma silnik ferrari 410, potrafi pływać, a jego właściciel zna tajniki wiedzy z zakresu nie tylko historii sztuki, ale i chwytów judo. Na kartach powieści spotykamy bohaterów popularnych ówczesnie seriali i książek: Rogera Moor'a jako Simona Templara, nieobcy jest też sam James Bond, do postaci którego kilkakrotnie odwołuje się pan Tomasz. Także świat rekwizytów jest niezwykle: pływająca amfibia, tajemniczy robot (*Pan Samochodzik i zagadki Fromborka*), aparatury holograficzne (*Fantomas*), sekretne przejścia w starych zegarach (*Niesamowity dwór*), ukryte korytarze, krypty, dodatkowe przejścia (*Złota rękawica*), a nawet pistolet, co prawda służbowy i ukryty w kasie pancерnej Ministerstwa Kultury i Sztuki (*Złota rękawica*). Seria wypełniona była ciekawą fabułą, a każda kolejna książka skupiała się umiejętnie wokół innego zagadnienia pobocznego (np. potrzeby ochrony środowiska), akcja zaś rozgrywała się w nowym miejscu (Mazury, Bieszczady, Praga, zamki nad Loarą). Wszystko to przyciągało młodego odbiorcę, który z jednej strony spotykał się ze znanym już schematem fabularnym, z drugiej jednak otrzymywał porcję nowych, zaskakujących przegód.

Cechy edukacyjne powieści dla młodzieży wpływają na jej walory wychowawcze. Świat bohaterów pozytywnych oraz „czarnych charakterów” nakreślony jest w sposób jednoznaczny. Mimo bogactwa, urody i inteligencji – jak pokazuje przykład przestępcy Waldemara Batury – za wyrządzone zło (kradzieże dzieł sztuki) trzeba ponieść karę. Znamienny jest w tym wypadku sposób, w który Nienacki przeprowadził wyraźną linię podziału pomiędzy tym, co dobre, a tym, co złe. Obszar pierwszy, związany z nagrodą, lokuje się wokół bohaterów pozornie nieatrakcyjnych (lekkoprygarbiona, chuda sylwetka pana Tomasza-okularnika jest tu bardzo wymowna), słabych fizycznie, żyjących skromnie (wygląd wehikułu pana Tomasza, złożonego ze starych części, budzi nieodmiennie politowanie i śmiech zarówno znajomych, jak i przestępców). Po drugiej stronie znajdują się bohaterowie negatywni, którzy w pierwszym odbiorze mogą budzić zazdrość czytelnika: są przystojni, bogaci, posiadają luksusowe samochody (Batura jeździ BMW Turbo), gustowne ubrania, mają wystarczającą ilość pieniędzy, by zjeść wykwintną kolację czy udać się w podróż zagraniczną. Ostatecznie jednak przegrywają z inteligencją oraz szlachetnością tych pierwszych. Wiele powieściowych finałów Nienackiego prowadzi do ich publicznej kompromitacji, ośmieszenia. Tryumfuje zaś to, co pozornie wydawało się słabsze, naiwne, mniej efektowne. Pisarz w wyraźny sposób uczy młodego czytelnika tego, co powinno przyświecać jego własnym czynom.

³⁰ P. Czapliński, *op. cit.*, s. 113.

Do uwiarygodnienia swoich racji i przekonania odbiorcy do przyjęcia postawy, którą reprezentuje tytułowy bohater, służy kilka zabiegów. Po pierwsze narrator podważa prawdziwość samej powieści sensacyjnej³¹. W wielu wypowiedziach Pana Samochodzika słyszymy, że jego własne przeżycia są autentyczne, a nie zmyślane, jak miało to miejsce na przykład w odniesieniu do Bonda. Tym samym Nienacki wynosi przygody Tomasza poza obręb fikcji literackiej i sugeruje ich autentyczność. Jej kreowaniu służy także przywoływanie istniejących w rzeczywistości miejsc, instytucji (Ministerstwo Kultury i Sztuki), książek, przewodników, map i czasopism (pismo „Szanuj Zielen”) oraz osób (aktor R. Moore, poeta ludowy M. Kajka). Jak pisze Czapliński, autentyczność ukazanych zdarzeń potwierdza także przedłużanie ich w rzeczywistość³². Częstym domknięciem powieści jest informacja w gazecie o odnalezieniu skarbu, opis gabloty muzealnej z odzyskanym dziełem, nakreślenie dalszych losów bohaterów (np. kariery naukowej panny Wierzchoń oraz Bigosa w *Niesamowitym dworze*), a także inne, namacalne dowody przeżytych przygód (np. pies Robin w *Zagadkach Fromborka*).

Należy podkreślić, że kryminał edukacyjny dla młodzieży jest kompromisem pomiędzy warstwą dydaktyczną a artystyczną powieści. Sensacyjność zdarzeń, zagadka kryminalna i bohaterowie, którzy starają się jej sprostać, muszą się podporządkować wychowawczej roli literatury. W serii „Pan Samochodzik” Nienackiego edukacyjny charakter powieści nie osłabia jednak wątków detektywistyczno-sensacyjnych, ale z nimi spleciony, uatrakcyjnia całą fabułę.

ZBIGNIEW NIENACKI'S PAN SAMOCHODZIK (MR. CAR) SERIES AS AN EXAMPLE OF EDUCATIONAL CRIME NOVEL FOR TEENAGERS

Summary

Zbigniew Nienacki's *Mr. Car* series consists of twelve volumes which appeared between 1964 and 1985. The books, destined for the young readers, combine two genres – crime and educational novel. The former uses a pattern of a detective searching for stolen culture items, while the latter involves issues connected with the history and geography of Poland. In order to make the ideological message attractive, the author combines it with adventure. The educational aspect of the novel is reflected in the construction of the characters. The protagonist is an adult authority figure for the young characters. The fact that the novels are dedicated to young readers is the reason why the crime elements are schematic and subjected to the novel's didactic aim – finally evil is punished and the treasures regained, all thanks to the lessons learned in the process of investigation. The connection of the suspense and crime features with a didactic content, a new type of a detective story emerges – an educational crime story.

³¹ *Ibidem*, s. 114.

³² *Ibidem*.